

Kóstolni a szép-tudományba

Kóstolni a szép-tudományba

Tanulmányok
a Fialal Művészettörténészek
IV. Konferenciájának
előadásaiból

KÓSTOLNI A SZÉP-TUDOMÁNYBA

*Tanulmányok
a Fiatal Művészettörténészek
IV. Konferenciájának
előadásaiból*

Kóstolni a szép-tudományba

Tanulmányok a Fiatal Művészettörténészek IV. konferenciájának előadásából

Főszerkesztő: Székely Miklós

Szerkesztők: Dragon Zoltán, Entz Sarolta Réka, Raffay Endre, Szerdahelyi Márk, Tóth Áron

Grafikai terv, tördelés: Papp Gyula

Szöveggondozás: Asztalos Emese

A borítón a berhidai Szent László templom belső kapujának részlete látható. Konceptió: Sidó Anna, fotó: Szerdahelyi Márk.

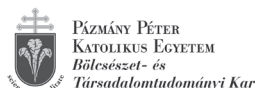
A kötet megjelenését támogatta:

Magyar Tudományos Akadémia

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet

Nemzeti Kulturális Alap

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

© Szerzők

© Szerkesztők

© Fotósok

© Grafikusok

© CentrArt Művészettörténészek Új Műhelye Közhasznú Egyesület

© Fényképek intézményi jogtulajdonosai: Artur Żmijewski; Central Booking Gallery, NYC, USA; Elek István hagyatéka; ZKM | Center for Art and Media Karlsruhe, Németország; Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár, Románia; Fajó János; Foksal Gallery Foundation, Varsó, Lengyelország és Galerie Peter Kilchman, Zurich, Svájc; Forgács Péter; Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ, Fotótár, Műemléki Tervtár; Hargita Megyei Állami Levéltár, Csíkszereda, Románia; Jan de Nys, Aalst, Belgium; Kiel University Library, Kiel, Németország; London, The British Museum / Trustees of the British Museum, Egyesült Királyság; Magyar Építészeti Múzeum, Budapest; Márton Áron Gimnázium gyűjteménye, Csíkszereda, Románia; MTA KIK Kézirattár, Budapest; National Gallery of Art, Washington D.C.; Országos Széchényi Könyvtár Mikrofilmtár, Budapest; Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest; Róma, Scuola Lante della Rovere; Római Katolikus Gyűjtőlevéltár, Kolozsvár, Románia; Soproni Múzeum, Storno-gyűjtemény; Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Budapest; Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém.

A kiadványban megjelent írások tartalmaért és a képek jogtisztaságáért minden esetben a tanulmány szerzője felelős.

The authors of the essays are responsible for the contents of the texts as well as for obtaining permission to reprint the images included in their essays.

ISBN 978-963-88825-5-4

CentrArt, 2014

CentrArt

Tartalomjegyzék

<i>Előszó</i>	7
ROSTÁS TIBOR	
<i>Graeco opere – görög modorban II.</i>	
<i>A veszprémi „Gizella-kápolna” és a lékai várkápolna 13. századi falképei</i>	9
KOVÁCS GERGELY	
<i>A felvinci református templom italobizánci stílusú falképei</i>	33
KÓNYA ANNA	
<i>Ikonográfiai összefüggések az alcinai templom falképein</i>	45
MEZEI EMESE	
<i>Hétköznapi jelenetek egy késő középkori kályhán¹</i>	61
PÁL EMESE	
<i>Rubens Szamosújváron?</i>	71
PÁSZTOHY JÚLIA	
<i>Pákei Lajos villa- és lakóház-építésze</i>	85
VARGA ORSOLYA	
<i>Lang Adolf Szegeden és Pécsen</i>	97
SALAMON GÁSPÁR	
<i>Tagok és ragok</i>	
<i>Építészet és nyelv kapcsolata Schulek Frigyes terminológiai kísérletezéseiben</i>	113
IMECS-MAGDÓ ESZTER	
<i>Borszékfürdő modernizációja a 20. század elején</i>	125
GÁL ZSÓFIA	
<i>A kolozsvári Arany János utcai bérvillák</i>	143
LADÓ ÁGOTA	
<i>Az Erdélyi Római Katolikus Státus csíkszeredai főgimnáziumának tervezéséről</i>	157
BALDAVÁRI ESZTER	
<i>A német korai Jugendstil hatása Körössy Albert Kálmán építőművészetére</i>	173
ZSOLDOS EMESE	
<i>A pécsi Jókai-ünnepély képi emlékezete</i>	187

F. DÓCZI ERIKA	
<i>A Betonszemle folyóiratról</i>	199
SEBESTYÉN ÁGNES ANNA	
<i>Molnár Farkas és az építészeti szaksajtó mechanizmusai a két világháború közötti Magyarországon</i>	211
JÁSZ BORBÁLA	
<i>Funkcionalizmus és racionalizmus között Adolf Behne elemzése a modern építészet hőskorából</i>	225
DÉNES MIRJAM	
<i>Ki a naiv? A Dallos Marinka kutatás alapvető kérdései a naiv művészet jellemzőinek tükrében</i>	235
BRUNNER ATTILA	
<i>A magyar játéktervezés történetének néhány kérdése</i>	251
SIMON BETTINA	
<i>Egy festménysorozat öndefiníciója. Károlyi Zsigmond Mérték-képei</i>	265
BRADÁK SOMA	
<i>A rendszerváltás performansa. Elek István köztéri akciói 1985 és 1993 között</i>	277
DUDÁS BARBARA	
<i>Globalizálódó művészet lokális problémákkal – avagy mi történt a művészet vége óta?</i>	295
GÁRDONYI LÁSZLÓ	
<i>A képregény metamédiuma</i>	307
KOSINSKY RICHÁRD	
<i>Michael Fried befogadáselmélete</i>	321
JAN ELANTKOWSKI	
<i>Replaying Memory. Holocaust and Video Art in Péter Forgács's "Meanwhile Somewhere... 1940-1943" and Artur Żmijewski's "The Game of Tag"</i>	331
Személy- és helymutató	343

Borszékfürdő modernizációja a 20. század elején

Imecs-Magdó Eszter

A 19. század elején a polgári fürdőkultúra elterjedésével megjelentek a fürdőéletmódot kiszolgáló építmények Magyarországon, melyek a század második felében a fürdőtelepek elengedhetetlen tartozékaivá váltak. Már a század közepétől kiforrott elképzelés uralkodott a vidéki fürdőhelyek építészeti összetételét illetően, viszont a folyamatosan változó igények következtében bizonyos épülettípusok rendeltetése még tisztázatlan volt. A fürdőkultúra kiteljesedésével azonban a feladatok is átláthatóbbá váltak, és a század végére kialakult az a három jól meghatározható épülettípus, mely a modern, polgári fürdőhelyeket jellemezte, továbbá az elmaradott fürdőknél a gyors modernizáció eszközévé vált: a fürdőház, a szálloda és az új épülettípusként jelentkező gyógyterem.

A fürdőhely legforgalmasabb épületének számító fürdőház kezdetben fából épült, és általában egy társas tükörmedencét, kádfürdőket és öltözőfülkéket foglalt magába. A különböző gyógykúrák elterjedésével azonban funkciója összetettebbé vált: a szokásos terek mellett megjelentek a zuhanyzók, az utóizzasztó és utópárologtató termek,¹ valamint külön fürkékben rendezték be a kádakat, illetve az iszap-, mór-, fenyő-, sós-, pezsgő- és gázfürdőket.² Kialakításában fontos szempont volt a huzatmentesség, illetve az épülethez külső elemként kapcsolódó fedett vagy zárt folyosó, mely a telep fontosabb épületeivel állt összeköttetésben.³ A kezdeti, rögtönzött fürdőzésre szánt épületeket – elsősorban a megnövekedett igény miatt – fokozatosan felváltották a kifejezetten erre a célra épült fürdőházak. A fürdőkultúra térhódításával meghatározott kereteket kapott a tulajdonképpeni fürdőidény, mely időtálló építkezéseket tett létjogosulttá, így a fa mellett egyre nagyobb szerep jutott a szilárd, állandó anyagoknak is.

A modern fürdőhelyek másik jellegzetes épülete a szálloda volt, mely egyben az adott fürdőtelep látogatottságát is jelezte. A kisebb vidéki fürdőknél a pár száz főt kitevő fürdőközönség elszállásolására villák és nyaralók, valamint a környékbeli parasztházak kiadó szobái szolgáltak, melyeket egyébként a korabeli szakirodalom sokkal egészségesebbnek tartott, mint a kaszárnyaszerű szállodákat.⁴ A nagyobb forgalmat lebonyolító fürdőhelyeken viszont szükségesnek mutatkozott emeletes szállodák építése. Ezek általában a fürdőházak közelében álltak, és gyakran árkádíves épületrészként jelentkező fedett folyosó kötötte össze őket, amely időjárástól függetlenül megkönnyítette az épületek közötti közlekedést.⁵ A korabeli egészségfelfogás ellenére a szállodák nyilván nem váltak a fürdőhelyek kárára, melyet igazol a század utolsó évtizedeiben fellendü-

lő szállodaépítési hullám is. Herkulesfürdőn a 19. század végén például hat szálloda működött, köztük a Rezső udvar, mely a századfordulón a fürdői kényelem felsőfokát nyújtó luxushotelnek számított.⁶ A hotelszobák kialakításában fontos szempont volt a tágasság, a világosság és a szellőztethetőség.⁷ Berendezésüknek a legszükségesebb bútordarabokra kellett korlátozódnia, hiszen a túlzott kényelmet és a fényűzést nem ajánlották, mivel a vendégnek minél több időt kell a szabadban töltenie.⁸ A társadalmi helyzet reprezentálásával átszőtt századfordulós fürdőkultúrában viszont a luxus melőzése jóformán lehetetlen volt.

A 19. század elején a fürdőket gyógyászati célra használták és ennek megfelelően betegek látogatták, a század közepétől viszont egyre több szórakozni és pihenni vágyó, egészséges ember kereste fel őket.⁹ Ez a tendencia a 19. század végére odáig fejlődött, hogy a fürdőbe járás ösztársadalmi tevékenységgé vált, melyet Boleman István 1897-ben publikált cikkében a következőképpen fogalmaz meg: *„Élénk és beható megfontolás tárgya tehát annak meghatározása, hol töltsük a nyarat? A körülmények szerint erre ki-ki másképpen felel meg... Igen sokan vannak azonban, a kiknek a kérdés voltaképpen az, hova menjünk a nyáron fürdőbe?”*¹⁰

Érdekes megfigyelni, hogy az eredetileg gyógykezelésekre alapuló fürdőhelyeken miképpen szerez legitimitást a szórakozás. Pete Zsigmond század közepén kiadott emlékiratában a szórakozást a gyógykezelés fontos kiegészítőjének tekintette, annak ellenére, hogy a magyar fürdők nagy részén ez akkoriban még hiányzott. Véleménye szerint az unalom lassítja a gyógyulást,¹¹ a kellemes szórakozás viszont fokozta a kúrák eredményességét. Ennek tükrében érthetőnek tartotta azt is, hogy a tehetősebb magyar fürdőközönség a külföldi fürdőket részesítette előnyben, ahol jutányos ár ellenében kellemes időtöltésben részesült.¹² A szórakozást a század közepén tehát a gyógyhatást fokozó tényezőként tartották számon. Pár évtizeddel később viszont már nemcsak kiegészítője volt a fürdői életrendnek, hanem a nagyszámú egészséges vendégnek köszönhetően a fürdőhelyek fő vonzerejévé vált.¹³ Nem véletlen tehát, hogy az effajta tevékenységeknek helyet adó terekre és épületekre egyre nagyobb igényt formáltak, ezért míg a század közepén a kúra helyszíneitől távol, a telep szélén, külön épületekben kaptak helyet, pár évtizeddel később a fürdőtelep központjában, egy egységes épületben,¹⁴ a gyógyteremben alakították ki őket. A század utolsó felében tehát megjelennek az úgynevezett gyógytermek (kursalonok), melyek a nevükkel ellentétben nem gyógykezelésekre, hanem társas érintkezésre és szórakozásra szolgáltak. Ezt jól tükrözi Palicsfürdő 1906-ban meghirdetett pályázatának építési programja, melynél a gyógyterembe színházi előadások befogadására is alkalmas hangversenytermet, kávéházat, olvasószobát, férfi és női szalont és kártyaszobát kellett tervezni.¹⁵

A magyarországi és főképp erdélyi fürdők infrastrukturális elmaradottsága a cseh és osztrák fürdőkhöz képest a századfordulón komoly problémát okozott. A potenciális nyaralók külföldre utazása sértette a nemzeti önérzetet, hiszen a korabeli beszámolók alapján a hazai fürdők is a külföldiekhez hasonló, jó természeti adottságokkal rendelkeztek. Ugyanakkor a kérdésnek volt gazdasági vonzata is, mely a fürdőbe járás elterjedésével különös fontossággal bírt: a nemzetgazdaságnak számottevő hiányt okozott, hogy a hazai közönség nem itthon, hanem külföldön költötte el a pénzét. A századfordulón tehát egyre égetőbb problémává vált a nagy potenciállal rendelkező, de viszonylag elmaradott hazai fürdők modernizálása, melyeknek épületei korántsem

voltak elég korszerűek, kényelmesek, és gyakran az általános higiéniai követelményeknek sem feleltek meg. A fejlődő igények és a fürdők állapota közti ellentmondás feloldására az állam, illetve a helyi hatóságok komoly erőfeszítéseket tettek, melynek eredményeként a 20. század elején a fürdők általános kiépülése volt tapasztalható. Budapesten például nagyszabású fürdőépítési programba kezdtek, első lépésként 1905-ben Sárosfürdőt modernizálták: szállodával, fürdőházzal, valamint sétacsarnokkal bővítették.¹⁶ Szintén 1905-ben hirdetik meg Rudas fürdő építési pályázatát, mely egy új szálloda és egy fürdőház tervezésére vonatkozott.¹⁷ A Szabadka közelében fekvő Palicsfürdő kiépítéséhez 1909-ben fogtak neki, és három év alatt felépítették az azóta a fürdőhely jelképévé vált víztornyot, valamint a vigadót, a női fürdőt és a zenepavilont.¹⁸ A fürdőhelyeken emelt épületegyüttesek egyik legigényesebb példája Pöstyén fürdőn valósult meg. A Hegedüs Ármin és Böhm Henrik építészek által tervezett Thermia Palace szálló és az Irma fürdő a kor legkényesebb igényeit is kielégítették, a példaszerűen megtervezett és kivitelezett munkák pedig követendő mintaként szolgáltak. Erdélyben a kincstári tulajdonban levő Vizaknán építettek hasonló együttest, mely egy szállodából, gyógyteremből, melegfürdőházból és az ezeket összekötő folyosóból állt.¹⁹ (1. kép)

Az említett példák alapján elmondható, hogy a 19. század végére a forgalmasabb fürdőhelyek nem fokozatosan épültek ki, hanem határozott döntések értelmében, nagyszabású épületegyüttesek felhúzásával, melyek elsősorban a fürdői életmód legfontosabb épületeit foglalták magukba (a szállodát, a fürdőházat és a gyógytermet), ezáltal a telep gyors modernizációját eredményezve. A páratlan gyógyhatású vizeiről híres Borszékfürdőn a 19. század végén vált tarthatatlanná a helyzet. Berendezésének

1. kép. 1907–1911 között megvalósult vizaknafürdői épületegyüttes. A szerző tulajdona.

elavultsága és a fejlődő igények között óriási szakadék tátongott, így egyre égetőbbé vált a telep korszerű kiépítése. A korabeli fürdőhelyeken alkalmazott mintát követve nem véletlen, hogy ennek elérését egy szállodából, fürdőházból és gyógyteremből álló épületegyüttessel kívánták megoldani.

Borszék Hargita megyében fekszik, Gyergyószentmiklóstól 40 km-re északra, a Gyergyói-, a Besztercei- és a Kelemen-havasok által határolt völgyben. A település a 19. század végéig nem volt önálló közigazgatási egység, Ditró és Szárhegy közbirtokosságához tartozott, önállóságát csak 1896-ban nyerte el.²⁰ A 19. században két részből állt, Felső-Borszékából, amely a tényleges fürdőtelepet képezte, valamint Alsó-Borszékából, ahova az üvegyár beindítása után a betelepülő családok lakóházakat építettek. A fürdőtelepen az 1800-as évek elején mindössze néhány fogadó, pár ideiglenes fürdő és egy római katolikus templom állt.²¹

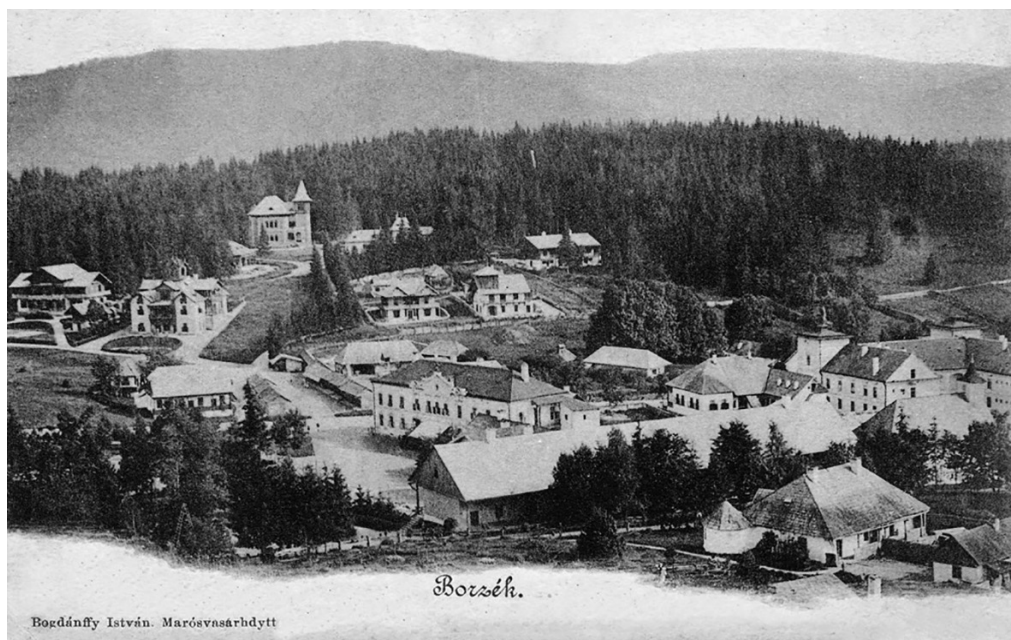
Borszék ásványvizeinek köszönhetően már a 18. században látogatott hely volt, látványos fejlődése azonban 1800 után indult meg, amikor Zimmethausen Antal bécsi lakos Borszékra költözött, és 28 évre bérbe vette a fürdőt, s üvegyárat alapítva neki kezdett a borszéki ásványvíz gyári palackozásának. A bérleti szerződésbe foglalt kötelezettségeinek eleget téve utakat épített, 1807-ben kőköpűbe foglalta a Főforrást, mű- és gyümölcskertet létesített, és a környéken található legelőket karbantartotta.²² Az ő megbízásából készültek az első vegyelemzések, melyek igazolták a borszéki ásványvíz páratlan gyógyhatását, és megalapozták Borszékfürdő népszerűségét és gyógyfürdői jellegét.

A borszéki ásványvíz hírnevének köszönhetően egyre nagyobb közönség kereszte fel a fürdőt, és az ásványvíz forgalmazása is nagy lendületet vett. Elsőként erdélyi nemesek építettek villákat a Főkút szomszédságában, melyeknek száma a 1823-as Lallósenwich-féle térkép alapján 23 lehetett.²³ Lázár László, a község földesura, a Főkúthoz vezető út mentén (Szent István út) 1823-ban megépítette a Lázárfürdőt, mely a 19. században Borszék egyik legkedveltebb fürdőjévé vált. A keleties elemekkel ellátott épületet gyakran ábrázolták képeslapokon, melyeken a vendégek maguk is láthatók. Zimmethausen bérleti időszakát követően, 1832-től 1874-ig Borszék hat évenként folyamatosan bérloket váltott, akik főképp az ásványvízüzletért preferálták a helyet, és a fürdőtelepet elhanyagolták. Kivételt képezett Mandel Dávid 1857 és 1868 közötti bérleti időszaka, akinek igazgatása alatt a telep jelentősen szépült.²⁴

1857-ben Carl Albertha mérnök vezetésével szabályozták a Főteret. Első lépésben a föld alá vezették a Fokhagymás patakot, és a földomlás elkerülése végett a Főkút oldalába támfalat építettek. Az ivókúra egyik fontos kellékeként a Főkút mellé megépítették a 45 méter hosszú fedett sétányt, az úgynevezett Wandelbahnt.²⁵ A Lázár fürdőn kívül ekkor már működött a Szent István út északkeleti végében található Lobogófürdő is, melynek közelében 1868-ban felépítették a melegfürdőt. Ezt követte 1863-ban a Szent János út mentén készült Ósáros fürdő, mely nevét a gyakran zavaros fürdővizéről kapta. Vele szemben, a Hármass ligetben 1871-ben emelték az Újsáros fürdő épületét, a Szent István út északi oldalán található Szent László kertben 1869-ben pedig egy zuhany-fürdőt építettek, mely később a Hidegvíz-gyógyintézet nevet kapta.²⁶ Tehát Borszék fürdőházainak jelentős része az 1870-es évek elejére elkészült, ám ezeket új formájukban rövid ideig élvezhette csupán a fürdőközönség, mivel faanyaguk miatt könnyen tönkrementek.

1874-től új korszak kezdődött Borszék életében, ugyanis nem adták tovább bérbe, hanem a tulajdonosokból alakuló választmányi bizottság saját kezébe vette a telep igazgatását.²⁷ A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a bérlelőkhöz hasonlóan a választmány is az ásványvíz forgalmazására fektette a hangsúlyt, a fürdőtelepre pedig mostohagyermekként tekintett, mely kevés hasznot hoz, és sok költséggel jár. A kisebb-nagyobb beruházások által, illetve a fürdőkultúra általános elterjedésével azonban a telep fokozatosan gyógyfürdő jelleget öltött. Az 1880-as évektől a közbirtokosság már komoly erőfeszítéseket tett a fürdő fejlesztésére és széles körű népszerűsítésére. 1882-ben megjelentették Puskás Ferenc terjedelmes Borszék monográfiáját, melyet 1890-ben és 1896-ban Szilvássy János gazdagon illusztrált turistakiadványai követtek.²⁸ Továbbá Szilvássy János fürdőorvost 1889-ben külföldi tanulmányútra küldték, hogy tapasztalatot szerezzen a hasonló fürdők működéséről, berendezéséről, igazgatásáról, építészetéről és a hidegvíz gyógy mód legújabb vívmányairól. Utazása során magaslati üdülőhelyeket keresett fel, járt többek között Poprádfürdőn, Ó-és Új-Tátrafüreden, Lucsivna fürdőn, Csorbatón, Koritnicán, Grafenbergben, Badenben, Kaltenleutgebenben, Reichenauban, Radegundban és Bad Gleichenbergben.²⁹

Bár a telepet folyamatosan rendezték és szépítették, a századfordulóhoz közeledve mégis egyre több kritika érte. **(2. kép)** Az 1870-es években épített fürdőházak korszerűtlenekké váltak, kialakításuk nem tette lehetővé a modern balneoterapiás módszerek bevezetését, melyre azonban egyre nagyobb igény mutatkozott. A szórakozási lehetőségek is viszonylag szerények voltak, egy könyvtár, egy bálház illetve egy biliárd- és zongoraterem állt a vendégek rendelkezésére – e szempontból Borszékfürdő sosem elégítette ki a vendégek igényeit. Cseh Károly fürdőorvos már 1872-ben így panaszkodott: *„Mindezek dacára is borszéki társas élet nem bír azzal az élénk kedélyességgel, amit egy ily fürdőn*

2. kép. Borszékfürdő látképe 1900-ban. A szerző tulajdona.

*várnunk lehetne. És ennek, nézetem szerint, egyik fő oka abban rejlik, hogy Borszéken hiányoznak azon központok, hol a fürdővendégek közti érintkezések lehetségesek volnának. A férfiakra nézve még ott van az ezt pótló teke-, illetőleg olvasóterem; hanem a nőkre nézve már semmi ilyenemű hely nincs.*³⁰ A helyzet javítására több alaklommal felvetődött a gyógyterem megépítésének az ötlete. 1878-ban Margitay Gábor még terveket is készített egy fából készült épületre, abban a reményben, hogy azon év májusában elkezdhetik a kivitelezését. Az engedélyek beszerzése viszont nem várt bonyodalmakba ütközött, ezért csak 1880-ban foghattak volna neki. Ekkor a kivitelező, Giacomuzzi Vigilio a használt faanyag célszerűségét vonta kétségbe, mely úgyszintén csupán egy tíz-tizenkét éves élettartamú, ideiglenes építményt eredményezett volna. A problematikus kérdések megválaszolására a közbirtokosság végül Zsigmond Vilmos budapesti mérnökhöz fordult, és felkérte, hogy véleményezze a Borszékfürdőn tervezett építkezést.³¹

Zsigmond Vilmos 1881-ben utazott Borszékra, és pár napos ott tartózkodás után, terjedelmes levélben fejtette ki álláspontját a felmerült építkezés hasznosságáról. Első lépésként egy általános építési terv elkészítését javasolta, mely rendkívüli költsége miatt fokozatosan, húsz-huszonöt évre beütemezve kerülne kivitelezésre. A gyógyterem megépítését nem látta sürgősnek, mivel a fürdő akkori látogatottságához elegendőnek tartotta a meglévő közösségi tereket. Viszont ennek fontosságát nem vonta kétségbe, ezért a gyógytermet és egy új szállodát az általános teleprendevezési tervbe tanácsolta belefoglalni.³² Az 1878-ban felvetődött gyógyterem megépítése végül Zsigmond Vilmos tanácsára, bizonytalan időre elhalasztódott.

A századfordulón a modern közösségi terek hiánya még határozottabban jelentkezett, és egyre több kritikus vélemény látott napvilágot az elavult berendezést illetően. A társasági helyszínek nagyrészt változatlanok maradtak: az esti mulatságokra a bálházat használták, a napközbeni szórakozásra a könyvtár, a zongoraterem és a játékszoba szolgált. A hiányt részben enyhítette az 1889–1890 között, a Szent István út mentén felépített Remény vendéglő,³³ de ez sem elégítette ki maradéktalanul a szórakozás köré szerveződő fürdőkultúra igényeit. A létező terek ezenfelül már idejétmúltakká váltak, hiszen fűtetlenek voltak, a benedvesedett falak kellemetlen levegőt árasztottak, a könyvtárban pedig általános rendetlenség uralkodott.³⁴ Sürgősnek mutatkozott tehát egy új gyógyterem, az 1870-es években épült fürdők helyett egy korszerű fürdőház, és a megnövekedett vendégforgalom elszállásolására egy új szálloda építése. A közbirtokosság a századfordulón komoly anyagi nehézségekkel küzdött, ezért az igényelt épületeket nem lett volna képes kivitelezni. Egy 1908-ból fennmaradt adómentességi kérelmében 700.000 koronányi, az évek során különböző kölcsönökből felhalmozott hátralékot említettek, melynek kamata az éves bevételt teljesen felemésztette.³⁵ Erre a kialakuló pathhelyzetre a bérlővel való egyezkedés jelentett volna megoldást, vagyis ha a bérlő hajlandó saját költségén az épületeket felépíttetni, viszont ez a szokásos, hat éves bérleti keretek között elképzelhetetlennek tűnt. Az 1900-as évek elején váratlan fordulat állt be az üggyel kapcsolatban: Sándor Gyula székely miniszter a közbirtokosságnak beajánlotta Fekete Mór vállalkozót, aki egy hosszabb időre szóló bérlet fejében hajlandó lett volna a nagyszabású építkezést kivitelezni.³⁶

1903. november 14-én tehát Fekete Mór, majd 1906-ban az általa alapított Borszék Fürdővállalat Részvénytársaság ötven évre bérbe vette a fürdőt és az ásványvíz-üzletet.³⁷ A bérleti szerződés ötödik pontja értelmében a bérlő köteles volt az első tíz évben 500.000 korona értékben egy gyógytermet és egy vendéglőt építtetni, mely a

bérleti idő lejártá után a közbirtokosság tulajdonába került volna.³⁸ Továbbá köteles volt az átadott épületeket, sétányokat és az utakat karbantartani, javítani, csatornákat s vízvezetékeket létesíteni, illetve egyes forrásokat újból foglalni.³⁹ A bérbeadást követően a kezdeti lelkesedés csakhamar alábbhagyott, amint Fekete Mór – aki egyidőben Marienbad bérlője is volt – mellőzni kezdte vállalt kötelezettségeit.⁴⁰ A közbirtokosság látva a fürdőhely hanyatlását, 1906-ban panaszlevelet nyújtott be a Csíkszeredai Királyi Törvényszékhez, melyben sérelmezte, hogy a fürdővállalat a szerződési feltételeket nem tartja be, és a bérleti idő harmadik évében sem mutat hajlandóságot az építkezés elkezdésére.⁴¹ De nemcsak a közbirtokosság panaszkodott a fürdővállalatra, hanem a villatulajdonosok is, akik kifogásolták a gyenge közvilágítást és a sétányok gondozatlanságát, melyek végeredményben kihatottak a fürdő forgalmára, és a szállásadók jelentős bevételtől estek el. Bár sok panasz érkezett a fürdővállalatra, az az állítás, miszerint nem tett semmit az építkezések érdekében, mégsem felelt meg a valóságnak. Egy fennmaradt levélből ugyanis megtudjuk, hogy 1906 elején meghirdette Borszékfürdő építési pályázatát, melyről egyébként a közbirtokosságot is értesítette.⁴²

A pályázat további alakulásáról sajnos a források szűkszávaán tájékoztatnak. A következő említésre méltó mozzanat 1907 elejéről való, amikor a vállalat kifizette a pályázati díjakat.⁴³ A tervek szerzője Málnai Béla⁴⁴ budapesti építész volt, aki a fürdővállalat megbízásából 1907 októberében Borszékra utazott, hogy megtartsa az építkezések előtti terepszemlét. Az együttest a kerekaszéki téglavető helyére képzelte el,⁴⁵ melyet első rangú építőhelynek talált.⁴⁶ A telep elrendezése s terjeszkedése is ebbe az irányba mutatott, melyet tovább nyomatékosított a fürdő legkedveltebb találkozási helyének, a Kossuth kútnak a jelenléte.⁴⁷ A tervek egy gyógyterem és egy szálloda felépítéséről szóltak, melyeket szilárd anyagból terveztek, helyenként favázás szerkezettel, a két épület közötti összeköttetést pedig egy fedett folyosó tette volna lehetővé. Málnai elképzelése kedvező fogadtatásban részesült. Több szakvélemény is minden tekintetben igényes munkaként értékelte, mely jelentősen hozzájárult volna a telep színvonalának növeléséhez.⁴⁸ Sajnos az együttes végül nem valósult meg. Ennek okáról a források nem tesznek említést, egyedül a közbirtokosságnak az ügyszöz való viszonyulásáról kapunk részletesebb tájékoztatást. A közbirtokosság bérlő iránti bizalmatlansága gyakran eredményezett ugyanis feszült és vitás helyzetet, melyet egyik fél sem tudott higgadtan kezelni, és többször kérték a vármegyei hatóság közbeavatkozását. A legutolsó ilyen alkalommal, 1908-ban Kovács Lajos eljáró bíró tartott helyszíni szemlét, és a vállalattal egyeztetve beütemezte az építkezést, kijelölte a teendőket.⁴⁹ Noha az építkezés megkezdését 1910 tavaszára tűzte ki, a vállalat még azon év őszén se mutatott hajlandóságot a kivitelezés elindítására.

A közbirtokosság megelégedve a fürdővállalat hanyagságát az 1910. november 18-i közgyűlésen hivatalosította működését, és jogi személyként megalakult.⁵⁰ Szándékolt célja a fürdővállalat beperelése volt, ami viszont Fekete Mór váratlan távozása miatt végül nem következett be.⁵¹ Fekete távozásával, 1911 tavaszán a bérletet egy országos jelentőségű társaság, a Magyar Ásványvíz Kiviteli és Forgalmi Rt. vette át.⁵² Az új bérlőnek mondható részvénytársaság vezérigazgatója, Krausz Pál a fürdő modernizálására nagyszabású fejlesztéseket vitt volna végbe.⁵³ A tervek elkészítésével Fejér Lajos budapesti építész bízta meg, aki 1911 őszén utazott Borszékra, hogy a kivitelezési tervek elkészítéséhez szükséges terepszemlét megtartsa.⁵⁴ A közbirtokosság és a fürdővállalat közti levelezésekből kitűnik, hogy 1912 tavaszán szándékoztak nekifogni a gyógyterem

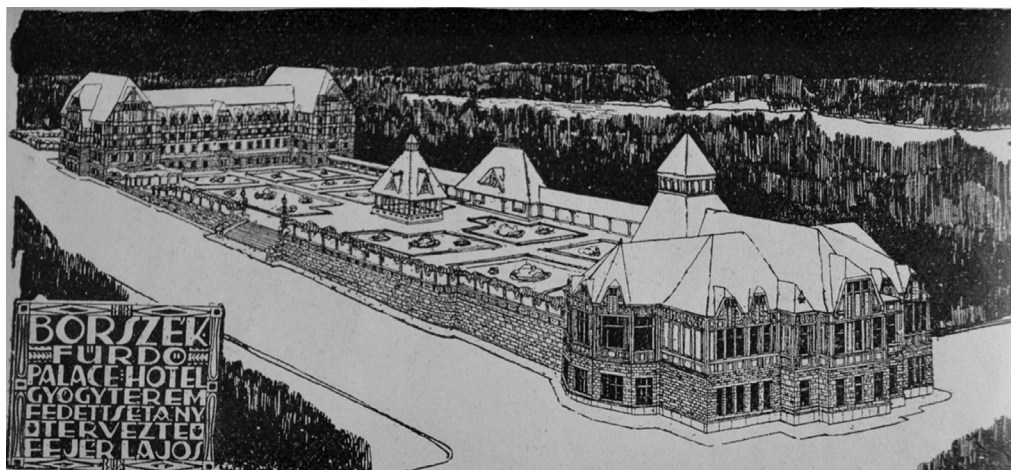
és a szálloda – melynek alaksorában fürdőházat és kezelőközpontot alakítottak volna ki –, a zenepavilon, illetve az épületeket összekötő fedett folyosó építésének. Úgy tűnt, hogy hosszú idő után megvalósulhat a régóta vágyott együttes, ám az építkezés elkezdését ismét megakadályozták a részvénytársaság életében történt drasztikus változások. 1911 végére nyilvánvalóvá vált, hogy az új bérló, a Magyar Ásványvíz Kiviteli és Forgalmi Rt. a csőd szélén áll, és 1912 elején a fürdő újból visszakerült a Borszéki Fürdővállalat Rt. tulajdonába.⁵⁵ A lapok Fekete Mór szellemének feleledését látták a tulajdonosváltásban, és a régóta szorgalmazott per elindítását sürgették.⁵⁶ A Borszéki Fürdővállalat vezérigazgatója ebben az időben Czakó Emil volt, a Budapest Bank igazgatója, aki személyesen látogatott el Ditróba 1912 márciusában, hogy meggyőzze a közbirtokosságot terveik komolyságáról. Ezen a gyűlésen nyolc hetes határidőt kért az építkezés elkezdésére, melynek letelte után a közbirtokosság automatikusan elindíthatta a pert.⁵⁷ A határidő leteltével annyiban változott a helyzet, hogy az olvasóterembe kifüggesztették az épületegyüttes Fejér Lajos által készített tervrajzait.⁵⁸

1912 őszén azonban a munkálatok valóban elkezdődtek. A Csíki magánjavak székháza előtti telken hozzáláttak az épületek alapjainak kiásásához. 1913 elején a közbirtokosság arról értesült, hogy a fürdővállalat módosította a terveket, és az eredeti elképzeléstől eltérve a szálloda földszinti szakasza nem szilárd anyagból (téglaból) épülne, hanem az első emelethez hasonlóan favázaz szerkezettel. Ezt a megoldást – a fürdővállalat magyarázata alapján – az a tényező kényszerítette ki, hogy a hatalmas szálloda egyik oldalát kénytelenek voltak lápos talajra építeni, amely a kemény anyagból való építkezés óriási súlyát nem bírta el. Továbbá hozzáfűzték, hogy Fejér Lajos a tervek és a hasonló külföldi fürdők tanulmányozása után arra a meggyőződésre jutott, hogy az átalakítás nem csak műszaki, hanem üzletpolitikai szempontból is a legnagyobb mértékben előnyös,⁵⁹ hiszen a faváz alkalmazásával az épület a magaslati üdülőhelyekre jellemző sajátos arculatot öltene magára.⁶⁰ A kevésbé tartós faanyag és a lápos talaj kiszámíthatatlansága azonban az épületeket rövid életűvé tette, mely legkisebb mértékben sem egyezett a közbirtokosság elképzelésével, aki a bérleti időszak lejártával jó állapotban levő épületeket szeretett volna átvenni. Ezért a kivitelezés minőségének ellenőrzésére felkérte Maetz Ervin marosvásárhelyi mérnököt, aki 1913 májusában elküldte jelentését, melyben a két épülő ingatlan hiányosságaira hívta fel a figyelmet. Többek között a lápos talajra való építkezést kifogásolta, illetve az erre való alapozást, mely műszakilag annyira bizonytalan megoldásnak tűnt, hogy maga a kivitelező vállalkozó, Lobenschutz József sem vállalta érte a felelősséget, és emiatt a bérló házilag oldotta meg. Az épületeket ugyanakkor nem alagsöveztek, mely a falak időelőtti benedvesedéséhez és gombásodásához vezetett. Ez különösen a szálloda épületénél jelentett problémát, melynek alagsorában rendezték volna be a melegfürdőt és a kezelőközpontot.⁶¹

Maetz Ervin jelentése komoly aggályokat vetett fel a közbirtokosság körében, ezért a jelentést továbbították a fürdővállalatnak, hogy figyelmeztessék a veszélyekről. A fürdővállalat már előzőleg megkapta a módosításokra az engedélyt, így figyelmen kívül hagyta a többszöri felszólítást, valamint a jelentést is.⁶² Az építkezési visszaélések miatt a közbirtokosság a vármegyéhez fordult, és fellebbezett a módosított tervek ellen.⁶³ A sajtónak köszönhetően a helyi érdekeltségű ügy addigra nyilvános vitává kerekedett, melyen már nemcsak a borszéki építkezés múltott, hanem a vármegye igazságszolgáltatásának hírneve és hitele is.⁶⁴ Ezért a főispán a vármegyében érvényben levő építkezési

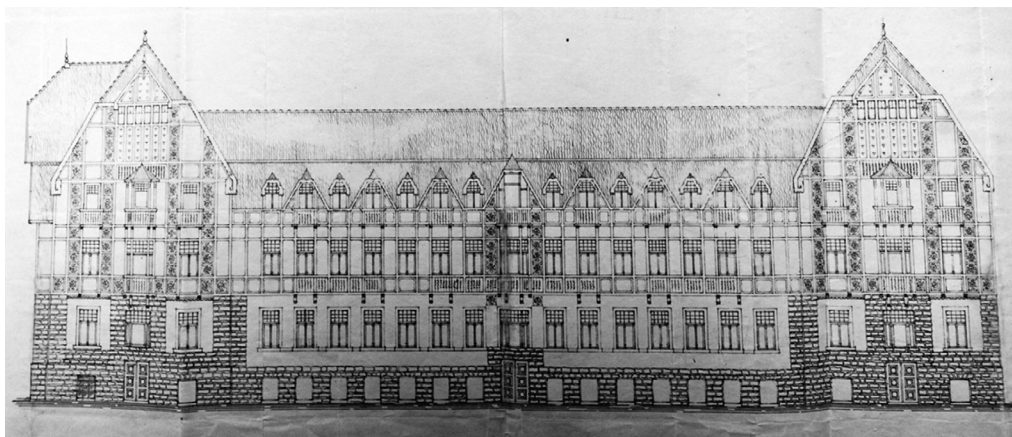
szabályzatra hivatkozva – mely az emeletes épületek estében csak az utolsó szinten engedélyezte a favázas falazat alkalmazását – 1913 nyarán leállította az építkezést, és kötelezte a bérletet a szabálytalanul kivitelezett rész lebontására.⁶⁵ Ez a határozat súlyos anyagi érdekeket érintett, hiszen a már majdnem tető alatt levő szállodának a lebontása alapján ingathatta volna meg a borszéki befektetést. A fürdővállalat, felismerve a helyzet kritikusságát, rövid időn belül elküldte fellebbezését, melyben rávilágított a határozat felületességére. Utalt a vármegyékben érvényben levő szabályrendeletek elavultságára, melyek az építőipar gyors fejlődése következtében időszerűtlenné váltak, illetve hivatkozott Tusnádfürdő favázas szerkezetű, kétszintes gyógytermére, mely szintén a megyei építési szabályrendelet hatálya alatt épült.⁶⁶ A szállodát végül nem bontatták vissza, hanem különféle javításokkal és az alagsövezés elkészítésével igyekeztek az elvárásokhoz igazítani. Az I. világháború kirobbanásával az építkezés teljesen leállt.⁶⁷ A számos igazgatóváltáson keresztülment Borszéki Fürdővállalat Részvénytársaság – melynek tagjai között 1913 nyarán Bernárdy Györgyöt és Teleky Lászlót is megtaláljuk – 1918-ban végkép felbomlott, és az ötven évre szóló haszonbérletet 1921. május 18-án a közbirtokosság semmisnek nyilvánította.⁶⁸ Az épületek utóéletéről csak pár bizonytalan adat áll rendelkezésünkre: a kevesebb hiányossággal rendelkező gyógytermet valószínűleg használták, a szálloda azonban „életveszélyes állapota” miatt üresen állhatott. Az 1937-ben készült fürdőleírásnál már az épületeket sem említik, ezért valószínűleg közvetlenül előtte mindkettőt lebonthatták.⁶⁹ 1914-ben, amikor félbehagyták az építésüket, az épületek már szinte teljesen kész voltak, egy korabeli képeslap alapján egyedül a szálloda mutatott apróbb hiányosságokat.

Sajnos a botrányos építkezés iratai elkallódtak, ezért az együttes rekonstrukciójához a fennállásának szűk huszonöt évében készült viszonylag kevés képeslapra, az egykori borszéki fürdőorvos, Vámosy Zoltán által 1913-ban leközlött látványtervre,⁷⁰ illetve a szálloda homlokzati tervrajzára támaszkodhatunk.⁷¹

3. kép. Fejér Lajos által tervezett épületegyüttes látványterve.

Vámosy Zoltán: A Magyar Szent Korona Országának Balneológiai Egyesületébe tartozó fürdők és források képes ismertetése. Budapest, 1913. 18.

4. kép. Fejér Lajos által tervezett szálloda főhomlokzati terve. Hargita Megyei Állami Levéltár
4. fond 340. doboz 1.

A Fejér Lajos által tervezett épületegyüttes egy szállodából – melynek alagsorában kezelőközpont volt kialakítva –, egy gyógyteremből, és az ezeket összekötő fedett sétányból, valamint egy zenepavilonból állt. Az együttes egy téglalap alaprajzú telekre épült oly módon, hogy a szálloda és a gyógyterem egymással szemben, a telek északkeleti és délnyugati végében helyezkedett el, a zenepavilon a tér közepén, a fedett sétány pedig a telek délkeleti hossza mentén. **(3. kép)**

A szálloda „H” alaprajzának szimmetriáját a bal oldali szárny enyhén kiülő rizalitja bontotta meg. **(4. kép)** A hagyományos tömegű épületet változatos tetőzet fedte, mely

5. kép. A Fejér Lajos által tervezett gyógyterem.
Magángyűjtemény

a középső traktusnál manzárdtetővé, az oldalsó szárnyaknál pedig összetett, csonka kontytetővé idomult. A különböző tetőformáknak köszönhetően az emeleti beosztás izgalmas megoldást mutatott, hiszen annak ellenére, hogy az oldalszárnyak magasabbak voltak, a legfelső emelet mindenhol egy szintben volt. A főhomlokzat tengelyelosztása arányosan történt, három-három tengely tagolta az oldalsó szárnyakat, a középsőt pedig tizenöt. Ezeknek középtengelyeiben egy-egy bejáratot és változatos beosztású ablakokat nyitottak. Az alsó szint felületén faragott kő falazatot, a felső szinteken pedig vakolatlanul hagyott gerendaarchitektúrát alkalmaztak, melyek a magaslati üdülőhelyek építészetére jellemző sajátos karakterrel gazdagította az épület megjelenését.

A gyógyterem tömegalakítása a szálloda hagyományosabb megfogalmazásához képest mozgalmasabb képet mutatott. **(5. kép)** Változatos tetőzetét a manzárdablakok fölötti kisméretű, csonka kontytetők tagolták, a bejárat mögött pedig egy nagyméretű, kettős sátoztető emelkedett. Utóbbinak formája visszaköszönt a tér közepén álló, négyzet alaprajzú zenepavilonnál, mely mellvédes faoszlopokon nyugodott. A gyógyterem homlokzatait a szállodához hasonlóan a vízszintesen és függőlegesen behelyezett gerendák tagolták, az alsó szinten pedig faragott kőfalazás volt látható.

A gerendaoszlopokra nehezedő fedett folyosó a szálloda keleti szárnyából indulva a telek hossza mentén haladt, és csatlakozott a gyógyteremhez. Középen egy meredek kontytetővel fedett pihenő szakította meg.

Az épületek architektúrájának elemzésekor Fejér Lajos tervezői munkásságára sajnos nem támaszkodhatunk, mivel építési vállalkozó lévén kevés tervezői megbízással rendelkezett, és ez is szinte teljesen feldolgozatlan. Pár következtetést azonban levonhatunk. Elsőként a névválasztást említenénk, mely érdekes módon csak a szálloda-

6. kép. Az 1905-ben megépült tátralomnicsi Palace Szálló. A szerző felvétele.

nál érhető tetten. Az épület a Palace Hotel nevet viselte, mely mondhatni népszerű volt az akkori fürdőhelyi szállodák körében: az 1909–1912 között épült pöstyéni szállodát is Termia Palace-nak nevezték, az 1905-ös tátralomnici hotel szintén a Palace nevet viselte. **(6. kép)** Abbázia fürdőn is létezett egy Palace hotel, illetve érdemes még megemlíteni a budapesti, Komor Marcell és Jakab Dezső tervei alapján 1910-ben épült Palace hotel épületét. Az említett épületeken felfedezhetünk olyan közös megoldásokat, melyek a borszékenél is visszaköszönnek, sőt, architektúrájának sajátosságát alkotják. Ezek közül az egyik az alsó szinten használt kőfalazat, mely a tátralomnici, a borszéki és pöstyéni szálló esetében a lábazati szintet borítja. Egy másik hasonlóság az összetett tetőforma, a tengelyek fölött emelkedő, külön artikulált tetőrészekkel, továbbá a többszögletű ablakok, illetve a fának mint dekorációs elemnek (gerendaváz, faerkély, faoszlopok stb.) a használata. A közös formajegyek láttán elmondható tehát, hogy a Palace név tudatos választása nemcsak egy Európa-szerte elterjedt divatos szállodanévre utal, hanem az ebben az időszakban „Palace” elnevezésű szállodák építészeti típusát is előjelzi, melyben fontos szerepet kapnak a név hangulatához igazodó fentebb említett sajátosságok. A Magyar Pályázatok című építészeti folyóirat alapítója és szerkesztője, Fejér Lajos⁷² volt annyira tájékozott, hogy az említett épületeket ismerje, és követendő példának találja egy fürdőhelyi szálloda megtervezésénél, ezt a hasonlóságot pedig a szálloda névadásában is nyomatékosította.

A borszéki épületek architektúrájának legkarakteresebb vonása mégis a vakolatlanul hagyott faszerkezet, melyről maga Fejér Lajos tesz említést egyik levelében. Beszámolójából kiderül, hogy a borszéki épületek megtervezésekor, és főképp a faszerkezet alkalmazását illetően több fürdőhelyet is megvizsgált, mint például Szliácsot, Tátraszéplakot, Tusnádfürdőt, Bártfát, Alsótátrafüredet, Herkulesfürdőt, Siófokot, Iglófüredet, Tarpatakot és Lőcsefüredet.⁷³ Ezeknek mindegyike rendelkezett faszerkezettel bíró, reprezentatív épülettel, mely véleménye szerint alkalmas és találó volt a nyári használatban levő fürdőhelyi épületekhez.⁷⁴ A századforduló fürdőépítészetében valóban rendkívül kedvelt volt a fa, mint dekorációs elem (faoromzatok, fűrészdiszes faragványok stb.), valamint a vakolatlanul hagyott faszerkezet alkalmazása. De hasonlóan népszerű volt a nyaraló életmódot közvetítő villák és a különféle sportlétesítmények, lelátók, uszodák, tekepályák, lövöldék és korcsolyapályák építészetében is.⁷⁵ Mindezeknek közös vonása efemer jellegükben rejlett, mely a mögöttük álló tevékenységek újszerűségét jelölte: a szórakozás, a nyaralás, a pihenés és sportolás a polgári életmóddal frissen megjelenő jelenségek voltak, melyek még nem intézményesültek, így az építészet területén sem rendelkeztek „időtálló” igényekkel. Az efemer jelleget jól példázzák maguk a fürdőhelyek, melyek kezdetben csakis nyáron működtek, ennek értelmében építményeik fűtetlenek voltak, és szezonális használatukból kifolyólag nem tartós anyagból, hanem fából épültek. A középítkezésekből kiszoruló faanyag fokozatosan – a szórakozást, pihenést elegyítő – fürdői életmód elfogadott stíluseszmenyévé vált, és esztétikailag hamar rátalált a romantikus szemlélet által felkarolt gerendavázas építészeti gyakorlatra.

A borszéki építkezéseket egy másik, 1913 őszén kicsúcsosodó – látszólag távoli – botrány is beárnyékolta. 1912 novemberében a margitszigeti fürdő fellendítésére külföldi és hazai tőkések részvételével megalakult a Szent Margitsziget Gyógyfürdő Rt.⁷⁶ A külföldi tőkések nem pusztán karitatív szándék vezérelte, hanem nyomós okuk volt

a részvételre. A fürdő modernizációs terveiben – reményeik szerint – a Monte Carlo-i kaszinóhoz hasonló, óriási pénzeket forgató játékbank is helyet kapott volna, melynek köszönhetően a fürdő kiépítésével járó nagy összegű beruházás többszörösen megtérülhetett volna.⁷⁷ Minden más beruházást a játékbank létrejöttétől tettek függővé, ezért az engedélyek megszerzésére az akkori miniszterelnököt, Lukács Lászlót (1850–1932; miniszterelnök: 1912. április 12. – 1913. június 10.) 1.400.000 koronával vesztegették meg.⁷⁸ A margitszigeti fürdőhöz hasonlóan Pöstyénen és Borszáken is felmerült a játékkaszinó létesítésének az ötlete, bár a nagypolitika mindezt titkolni akarta.⁷⁹ Borszáken minden bizonnyal Czákó Emil igazgatósági tag révén, aki az újságok állítása szerint többször emlegette a játékkaszinó ötletét, és aki 1911-től 1913 nyaráig a Borszéki Fürdővállalat Rt. igazgatója volt, ugyanakkor ezzel egy időben a margitszigeti részvénytársaság igazgatóságában is tevékenyen részt vett.⁸⁰ A játékbanknak valószínűleg az épülő gyógyterem adott volna helyet, és mivel a fürdőt viszonylag jómódú villatulajdonosok lakták, a célközönség is adott volt. A margitszigeti vesztegetés azonban idő előtt kiderült, s vele a játékkaszinók engedélye is megbukott.⁸¹ Az ügyet viszont nagy sajtóvisszhang követte, mely hozzájárult az amúgy is akadozó és rosszhírű borszéki építkezések további hátráltatásához.

Az eddig leírtak tükrében elmondható, hogy bár a tervezett épületegyüttes modernizációs célokat szolgált, az építkezés körülményessége, a bérlők hanyagsága, az ötven évre szóló terhes szerződés, illetve a játékbank-botrány kirobbanása a régóta vágyott épületeket a helyiek szemében mégis nemkívánatossá tették. A közbirtokosság saját nagyszabású terveinek kudarcát látta bennük, ezért érthető módon megépítésük után is idegenül viszonyult hozzájuk, amit egyébként a róluk készült kevés képeslap is tanúsít. Ennek értelmében világossá válik, hogy a más fürdőhelyeken reprezentációs célokat szolgáló gyógyterem és szálloda Borszékfürdő esetében nem játszott nagy szerepet, nem vált városképformáló elemmé, noha eredetileg erre volt hívatva. Ellenkezőleg, a telep egyik szegényfoltja lett, melyről az utólag kiadott leírásokban csak különleges esetben tesznek említést, és melynek emléke a 20. század végére teljesen elhalványult.

Jegyzetek

- 1 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K150 1869. IV. kútfő 10. tétel 55. csomó 7982. jegyzőkönyvi szám, Pete Zsigmond emlékirata a hazai fürdészet szervezésének ügyében.
- 2 KÓSA László: *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest, Holnap Kiadó, 1999. 120.
- 3 HANKÓ Vilmos: *A fürdők helyes berendezése és az ásványvizek okszerű kezelése*. Kolozsvár, Erdélyi Kárpát-Egyesület, 1900. 14, 20.
- 4 HANKÓ, 1900. 13.
- 5 HANKÓ, 1900. 19.
- 6 KÓSA, 1999. 141.
- 7 BOLEMAN István: *Fürdői életrend*. In: *Erdély*, VI. évf. (1897) 8–10. sz. <http://www.erdelyi-gyopar.ro/1897-8-10/2257-furdoi-eletrend.html> (letöltés ideje: 2014. 07. 22.)
- 8 BOLEMAN, 1897.

- 9 JOBST Ágnes: *A magyar fürdőprogram felkarolása*. In: *LÁM (Lege Artis Medicinæ)*, 11. évf. (2001) 6–7. sz. 512.
- 10 BOLEMAN, 1897.
- 11 MNL OL K150 1869. IV. kútfő 10. tétel 55. csomó 7982. jegyzőkönyvi szám, Pete Zsigmond emlékirata a hazai fürdészet szervezésének ügyében.
- 12 MNL OL K150 1892. IV. kútfő 10. tétel 2164. csomó 74626. jegyzőkönyvi szám. III. ügyosztály levele a Belügyminisztériumhoz a Balneológiai Egyesület által javasolt országos felügyelői intézmény létesítéséről.
- 13 Ezt igazolja az a kialakuló tendencia, miszerint a hazai társasági élet neves eseményei, pl. az Anna-bálok és Szent István ünnepségek, a fürdőhelyeken kerültek megrendezésre. JOBST, 2001. 512.
- 14 MNL OL K150 1869. IV. kútfő 10. tétel 55. csomó 7982. jegyzőkönyvi szám, Pete Zsigmond emlékirata a hazai fürdészet szervezésének ügyében.
- 15 N. n.: *A Palics fürdő pályatervei. Építési program*. In: *Magyar Pályázatok*, 4. évf. (1906) 5. sz. 2–3.
- 16 N. n.: *A budapesti Sárosfürdő pályatervei. Építési program*. In: *Magyar Pályázatok*, 3. évf. (1905/06) 1. sz. 1–2.
- 17 N. n.: *A budapesti Rudasfürdő pályatervei. Építési program*. In: *Magyar Pályázatok*, 3. évf. (1905/06) 2. sz. 1–3.
- 18 VÁRALLYAY Réka: *Komor Marcell Jakab Dezső*. Budapest, Holnap Kiadó, 2006. 125–129.
- 19 IMECS–MAGDÓ Eszter: *A vizaknai fürdőegyüttes*. <http://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=421> (letöltés ideje: 2014. 07. 22.)
- 20 FARKAS Aladár: *Borszék története képekben*. Borszékért Alapítvány, 2004. 11.
- 21 CSEH Károly: *Borszék gyógyászati és nemzetgazdasági szempontból*. Budapest, 1873. 66–68.
- 22 CSEH, 1873. 70–78.
- 23 FARKAS, 2004. 9.
- 24 KÉKESI Ágota: *Borszék–fürdő történeti zöldfelületi rendszerének és település arculatának védelme*. Szakdolgozat, Budapesti Corvinus Egyetem, Kertművészeti Tanszék, Tájépítésmérnök szak, 2011. 18.
- 25 CSEH, 1873. 85–87.
- 26 SZILVÁSSY János: *Borszék monográfiája*. Gyergyó–Ditró, 1890. 63, 64–65, 67, 69.
- 27 PUSKÁS Ferenc: *Borszék története*. Budapest, 1882. 123.
- 28 PUSKÁS Ferenc: *Borszék története*. Budapest, 1882; SZILVÁSSY János: *Borszék monográfiája*. Gyergyó–Ditró, 1890; SZILVÁSSY János: *Borszék Erdélyben, Csíkme gyében*. Budapest, 1896.
- 29 Hargita Megyei Állami Levéltár (Direcția Județeană Harghita a Arhivelor Naționale; a továbbiakban: HMÁL) 4. fond 196. doboz 3–12. Szilvássy János levele a Fürdőbizottmánynak.
- 30 CSEH, 1873. 101.
- 31 PUSKÁS, 1882. 148–151.
- 32 PUSKÁS, 1882. 165–167.
- 33 FARKAS Aladár – PETHŐ Csongor: *Borszék régi képeslapokon*. Csíkszereda, Státus Kiadó, 2011. 23.

- 34 OSVÁTH Lajos: *Levél*. In: Csíkvármegye. 7. évf. (1911) 91. sz. 2.
- 35 HMÁL 4. fond 326. doboz 65. A közbirtokossági elnökség alispánhoz címzett levele.
- 36 N. n.: *Borszék ügye közg. biz. előtt*. In: Csíkvármegye, 9. évf. (1913) 139. sz. 1.
- 37 FARKAS – PETHŐ, 2011. 32.
- 38 A szerződéskötés alkalmával a bérlő 100.000 koronás óvadékot tett le a közbirtokossághoz, melyet visszakapott, midőn a beruházás fele, azaz 250.000 koronányi hasznos befektetés megtörtént. SZINI János: *Borszékfürdő haszonbérletének ismertetése*. Brassó, Brassói Lapok könyvnyomdája, 1922. 7.
- 39 HMÁL 4. fond 317. doboz 4–5. A Csíkszeredai Királyi Törvényszékhez címzett közbirtokossági panaszlevél.
- 40 FARKAS – PETHŐ, 2011. 31.
- 41 HMÁL 4. fond 317. doboz 4–5. A Csíkszeredai Királyi Törvényszékhez címzett közbirtokossági panaszlevél.
- 42 HMÁL 4. fond 321. doboz 3. A fürdővállalat levele a választmányi elnökséghez a Borszék általános építési tervzetére vonatkozólag.
- 43 HMÁL 4. fond 321. doboz 5. A fürdővállalat levele a választmányi elnökséghez a Borszék általános építési tervzetére vonatkozólag.
- 44 „*Tanulmányait a budapesti műegyetemen végezte. Első munkája a Győri kereskedelmi kamara Palotája volt, későbbi építkezései között kiválik a Magyar-Cseh Iparbank székháza. Somes pályadíjat nyert tervpályázatokon. 1908-ban kastélytervével a mérnök Magyar és Építész Egylet ezüstérmét, 1909. egy könyvtártervével az aranyérmet kapta. 1908-11 között A Ház Művészeti folyóirat szerkesztője volt.*” Málnai Béla – szócikk. In: *Zsidó Lexikon*. <http://mek.oszk.hu/04000/04093/html/szocikk/13147.htm> (letöltés ideje: 2014. július 22.)
- 45 A telep délkeleti oldalán, a Petőfi és a Kossuth kút irányában található.
- 46 HMÁL 4. fond 321 doboz. 14. *Málnai Béla műszaki véleménye a tervezett épületek tárgyában*.
- 47 HMÁL 4. fond 324 doboz. 3–8. *A villatulajdonosok panasza fürdővállalattal ellen*.
- 48 HMÁL 4. fond 321 doboz. 10. Magyar Mérnök és Építész Egylet véleménye a megküldött rajzokkal és költségvetéssel kapcsolatosan.
- 49 HMÁL 4. fond 327 doboz. 3. *Jegyzőkönyv*.
- 50 A közbirtokosság ügyeit az elnökség intézte, melynek munkáját a két falu közbirtokosságából megválasztott ellenőrző bizottság felügyelte. A döntéshozói testület az igazgatóság volt, mely a másik két szervhez képest jelentősen több birtokost számlált soraiban. N. n.: *A Borszéki Közbirtokosság megalakulása. Egy lépéssel előre*. In: *Csíkvármegye*. 6. évf. (1910) 128. sz. 3.
- 51 Budapest Főváros Levéltára, VII/2. e., Cg. 1048/1408. sz. 22920. *Jegyzőkönyv*.
- 52 N. n.: *Borszék-fürdő válaszuton*. In: *Csíkvármegye*, 7. évf. (1911) 16. sz. 2.
- 53 N. n.: *Borszék-fürdő jövője*. In: *Csíkvármegye*, 7. évf. (1911) 20. sz. 3.
- 54 HMÁL 4. fond 333. doboz. 25 Az építész leutazásáról értesíti a vállalat a közbirtokosság elnökségét.
- 55 VÁKÁR P. Arthur: *Küzdelem Borszékfürdőért*. In: *Csíkvármegye*, 8. évf. (1912) 23. sz. 2.
- 56 VÁKÁR P. Arthur: *Küzdelem Borszékfürdőért*. In: *Csíkvármegye*, 8. évf. (1912) 23. sz. 2.
- 57 N. n.: *A borszéki közbirtokosság nagygyűlése*. In: *Csíkvármegye*, 8. évf. (1912) 32. sz. 2.
- 58 N. n.: *Építkezések Borszékfürdőn*. In: *Székelység*, 8. évf. (1912) 33. sz. 3.

- 59 HMÁL 4. fond 344. doboz 6–7. A fürdővállalat leve Szini János közbirtokossági elnöknek, ill. HMÁL 4. fond 344. doboz 45–46. Fejér Lajos levele a gyergyótölgyesi járás főszolgabírójának.
- 60 HMÁL 4. fond 344. doboz 6–7. A fürdővállalat leve Szini János közbirtokossági elnöknek.
- 61 HMÁL 4. fond 344. doboz 21–22. Maetz Ervin levele az elnökséghez.
- 62 HMÁL 4. fond 344. doboz 6–7. A fürdővállalat leve Szini János közbirtokossági elnöknek.
- 63 N. n.: *Hírek Borszékfürdőről*. In: *Csík vármegye*, 9. évf. (1913) 95. sz. 1.
- 64 GAÁL Endre: *Borszéki építkezések engedély nélkül*. In: *Székelység*, 9. évf. (1913) 33. sz. 2–3.
- 65 GAÁL Endre: *Borszéki építések lebontás*. In: *Székelység*, 9. évf. (1913) 34. sz. 1–2.
- 66 HMÁL 4. fond 344. doboz 45. Fejér Lajos levele a tölgyesi járásbíróshoz.
- 67 SZINI, 1922. 30.
- 68 SZINI, 1922. 55 és 74.
- 69 DITRÓI-CSIBY Andor: *Borszék-Borsec gyógyfürdő és klimatikus gyógyhely monográfiája*. Brassó, 1937.
- 70 VÁMOSSY Zoltán: *A Magyar Szent Korona Országának Balneológiai Egyesületébe tartozó fürdők és források képes ismertetése*. Budapest, Országos Balneológiai Egyesület, 1913. 18.
- 71 HMÁL 4. fond 340. doboz 1. Fejér Lajos szállodaterve.
- 72 Fejér Lajos – szócikk. In: *Zsidó Lexikon*. <http://mek.oszk.hu/04000/04093/html/szocikk/11389.htm> (letöltés ideje: 2014. július 22.)
- 73 HMÁL 4. fond 344. doboz 45–46. Fejér Lajos levele a gyergyótölgyesi járás főszolgabírójának.
- 74 HMÁL 4. fond 344. doboz 6–7. A fürdővállalat leve Szini János közbirtokossági elnöknek.
- 75 GÉCZY Nóra: *Sopron faépítészete a polgárosodás korában (1850–1914)*. Doktori disszertáció, Nyugat-magyarországi Egyetem, Cziráki József Faanyagtudomány és Technológiák Doktori Iskola, 2005. 5.
- 76 GYALAY Mihály – SZEKERES József: *A Szent Margitsziget Gyógyfürdő Részvénytársaság története*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából XXIV*. Szerk. KABA Melinda, NAGY Emese. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 1991. 117.
- 77 GYALAY – SZEKERES, 1991. 119.
- 78 GYALAY – SZEKERES, 1991. 112.
- 79 511. országos ülés 1914. február 18-án. In: *Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. – Napló XXII*. Budapest, 1914. 195.
- 80 N. n.: *Kártyajátékban Borszékfürdőn*. In: *Csík vármegye*, 9. évf. (1913) 115. sz. 2. és GYALAY – SZEKERES, 1991. 112.
- 81 GYALAY – SZEKERES, 1991. 121.

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára, 1911. VII/2. e., Cg. 1048/1408. számú jegyzőkönyv.
Hargita Megyei Állami Levéltár (Direcția Județeană Harghita a Arhivelor Naționale; a továbbiakban: HMÁL) 4. fond 196. doboz 3–12.
HMÁL 4. fond 317. doboz 4–5.
HMÁL 4. fond 321. doboz 3.
HMÁL 4. fond 321. doboz 10.
HMÁL 4. fond 321. doboz 14.
HMÁL 4. fond 324. doboz 3–8.
HMÁL 4. fond 326. doboz 65.
HMÁL 4. fond 340. doboz 1.
HMÁL 4. fond 344. doboz 6–7.
HMÁL 4. fond 344. doboz 45–46.
HMÁL 4. fond 344. doboz 21–22.
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K150 1869.
IV. kútfő 10. tétel 55. csomó 7982. jegyzőkönyvi szám.
MNL OL K150 1892. IV. kútfő 10. tétel 2164. csomó 74626. jegyzőkönyvi szám.

Szakdolgozatok és doktori disszertációk

GÉCZY Nóra: *Sopron faépítészete a polgárosodás korában (1850–1914)*. Doktori disszertáció, Nyugat-magyarországi Egyetem, Cziráki József Faanyagtudomány és Technológiák Doktori Iskola, 2005.
KÉKESI Ágota: *Borszék–fürdő történeti zöldfelületi rendszerének és település arculatának védelme*. Szakdolgozat, Budapesti Corvinus Egyetem, Kertművészeti Tanszék, Tájépítéssz Mérnök szak, 2011.

Képjegyzék

1. kép. 1907–1911 között megvalósult vizaknafürdői épületegyüttes képeslap
1910 után
[A szerző tulajdona.]
2. kép. Borszékfürdő látképe 1900-ben
képeslap
[A szerző tulajdona.]
3. kép. Fejér Lajos által tervezett épületegyüttes látványterve
[VÁMOSSY Zoltán: *A Magyar Szent Korona Országának Balneológiai Egyesületébe tartozó fürdők és források képes ismertetése*. Budapest, 1913. 18.]

4. kép. Fejér Lajos által tervezett szálloda főhomlokzati terve
[Hargita Megyei Állami Levéltár 4. fond 340. doboz 1.]
5. kép. A Fejér Lajos által tervezett gyógyterem
[A kép forrása: <http://www.borszek.net/?module=gallery&id=101>]
6. kép. Az 1905-ben megépült tátralomnici Palace Szálló
[A szerző felvétele.]

Modernisation of Borszék Resort at the Beginning of the 20th Century

Borszék (Borsec, today Romania), or so called the *Pearl of Szeklerland*, has been already a commonly visited place in the late 18th century, due to the curative power of its mineral waters. As the habit and culture of drinking mineral water was spreading, Borszék's publicity kept on growing, till the medicinal course of drinking was completed by spa courses. In the 1870s the settlement had a firm character of a spa resort. At the beginning of the 20th century the needs have been developing apace, and consequently the resort's apparatus was not enough; it needed large scale investments. The most immediate and important expansions seemed to be a cure-saloon and a hotel, which have been already required by visitors in the 1880s. As the owners of the spa resort – the landowners of villages Ditró and Szárhegy – were in great indebtedness, they managed to sign a 50-year-long lease with a freshly developed Public Company. The contract's main condition was the construction of the above mentioned buildings. The huge investments between 1911–14, based on the plans of architect's Lajos Fejér, due to several different problems mainly between the owners and the lessees, unfortunately did not succeed.